

Část 3. Svoboda jako dobrovolnost a jako schopnost kontingentní sebedeterminace

Ve třetí části se vrátíme k námětům, s nimiž jsme se již seznámili v první části. Především nám půjde o kritiku teorie, podle níž svoboda znamená dobrovolnost. Ta je nejen slučitelná s determinismem, tj. s tím, že vnitřní motivy, což jsou mentální stavy činitele, působí jednání nutně, ale jde o výklad, který s tímto nutným působením přímo počítá. Podle Donalda Davidsona by jednání jinak nemělo vysvětlení. Podle Davida Huma, jehož výklad představuje předchůdce současných teorií, by jinak jednání nejen nemělo vysvětlení, ale ani by nemohlo být předmětem mravního hodnocení.¹⁰⁵ Proti této kompatibilistické teorii svobody jednání postavíme libertariánské pojetí svobody jako schopnosti

¹⁰⁵ D. Davidson, *Actions, Reasons, and Causes*, op. cit.; D. Hume, *Pojednání o lidské přirozenosti* (angl. *Treatise of Human Nature*, reprint původního vydání Clarendon Press, Oxford 1960), kniha II., část 3., sekce 1. a 2. (původně vyšlo 1740). D. Hume, *Zkoumání o lidském rozumu*, Svoboda, Praha 1996, sekce 8 O Svobodě a nutnosti, část I. (původně vyšlo 1748).

nedeterminované kontingentní determinace. V našem výkladu jednání nepůsobí motivy coby mentální stav, ale činiteľ sám. V naší kritice se inspiřujeme zejména dílem současného anglického analytického filozofa Thomase Pinka.¹⁰⁶

1. „Standardní teorie“ a pojetí sebedeterminace jako dobrovolnosti

Porovnejme dvě situace. V první muž vstupuje do místnosti sám od sebe. Ve druhé je do místnosti násilím přivlečen. Řekneme, že v prvním případě vstoupil dobrovolně, ve druhém nikoliv.¹⁰⁷ V prvním případě

¹⁰⁶ Hlavním zdrojem inspirace je Pinkův úvod do problematiky svobody vůle, který čtenáři vřele doporučujeme jako jeden z nejzdatnějších úvodů v analytickém prostředí: T. Pink, *Free Will. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2004. Ten doplníme studiemi, v nichž Pink v něčem posunul svou argumentaci: T. Pink, *Action and Self-Determination*, *Intellectica. Revue de l'Association pour la Recherche Cognitive*, 36-37, 2003, s. 247-259; T. Pink, *Intentions and Two Models of Human Action*, in *Reasons and Intentions*, B. Verbeek (vyd.), Routledge, London 2008, s. 153-180; T. Pink, *Freedom, Power and Causation*, *Organon F*, 26, 1, 2019, s. 1-28.

Tyto články v sevířené podobě představují argumenty, která se detailněji objevují v knize T. Pink, *Self-Determination. The Ethics of Action*, 1. díl, Oxford University Press, Oxford 2016.

¹⁰⁷ V první části knihy jsme hovořili o záměrném jednání (*intentional action*). Nyní hovoříme o dobrovolném jednání (*voluntary action*). Záměrné jednání je dobrovolné, protože vychází z vnitřní pohnutky - intence, ale existuje

má kontrolu nad tím, co dělá, ve druhém ji z části ztratí, a to právě s ohledem na vstup do místnosti. V první situaci určuje (determinuje) své jednání muž sám, ve druhém nikoliv. Kontrola, vláda nad vlastním jednáním, jeho určování činitelem (sebedeterminace), jsou zřejmě podstatou svobody jednání.¹⁰⁸ Klíčovou otázkou nyní bude, zda tato sebekontrola a sebedeterminace je totéž co dobrovolnost, tj. zda podstatou svobodného jednání je dobrovolnost, anebo zda sebedeterminaci chápat ještě jinak, radikálněji. Dobrovolnost znamená, že jednání činitele je určeno vlastním vnitřním motivem činitele pro toto jednání. Například muž z úvodního příkladu má v prvním případě pohnutku (touhu nebo intenci vstoupit do místnosti) a vnější tělesné jednání (chůze do místnosti) je touto pohnutkou určeno. Ve druhém případě nikoliv. Nakolik tento motiv slouží také jako vysvětlení, proč činiteľ jedná tak a tak, můžeme ho nazývat důvod.¹⁰⁹

tují dobrovolná jednání, která nejsou intencionální: například chybě-li intence a následuje-li jednání nějakou touhu (což je případ jednání zvířat, které se nerozhodují ve smyslu utvoření intence k jednání).

¹⁰⁸ Budeme raději říkat „sebedeterminace“ než „sebeurčení“, protože druhý výraz má rovněž politické konotace, které by mohly působit rušivě.

¹⁰⁹ Ztotožnění důvodu a motivu není samozřejmě. Motiv či, jak také říkáme, pohnutku, „standardní teorie“ chápe jako mentální stav. Ale důvodem pro vstup do místnosti nemusí být jen touha či intence tam vstoupit, ale také cíl, za nímž tam vstupují, případně i normativní charakter jednání samotného (že je čestné či vznešené). Důvod tedy může být buď určitá subjektivní psychologická skuteč-

Shrňme, o co pŕjde: v analytické filozofii se od poloviny Ŕedesátŕch let rozšířil vlivem D. Davidsona vŕklad záměrného jednání, které je svobodné, jenŕ lze nazvat pro svůj vliv „standardní teorií“.¹¹⁰ Teorie má původ u T. Hobbesa, D. Huma a dalších raně novověkých anglických filozofŕ.¹¹¹ Svoboda se zde chápe jako dobrovolnost: jednání je určeno vnitřním motivem

nost nebo jím mohou být nějaká objektivní fakta, zpravidla normativního charakteru (ŕe nějaký cíl či samo jednání je dobré). Různé teorie se liší v tom, jak chápou důvod, ale i to, jak chápou pojem důvodu. V každém případě se důvod jeví širším pojmem než motiv. Důvod se zdá mít funkci motivující, normativní a vysvětlující. Otázkou, zda je motiv, resp. motivující důvod psychologický útvar „v hlavě“, nebo objektivní fakt, tedy zdá-li platit tzv. psychologismus, jak se domnívá „standardní teorie“, nebo faktualismus, v naší teorii, alternativě ke „standardní teorii“, zodpovíme ve prospěch faktualismu. K této problematice srovnej M. Alvarez, *Reasons for Action, Acting for Reasons, and Rationality, Synthese*, 195, 8, 2018, s. 3293–3310.

110 Další otázka je, zda vysvětlení znamená vŕdy „kauzální vysvětlení“ (ve smyslu účinné kauzality). Jak uvidíme, Davidsonovská „standardní teorie“ odpovídá: motiv, který je důvodem, na jehoŕ základě činitel jedná, kauzálně působí jednání, a právě proto je důvodem, tj. vysvětlením jednání.

111 Tak také např. J. D. Velleman, *What Happens When Someone Acts? Mind, New Series*, 101, 403, 1992, s. 461–481. Hobbes definuje svobodu jako absenci překážek (vnějších i vnitřních mimo přirozených dějŕ):

...Chápou svobodu jako právo definované tímto způsobem: Svoboda je absence všech překážek jednání, které se nenacházejí v přirozenosti a vnitřním rozpoloŕení činitele (s. 367).

činitele (touhou a poznáním, ŕe dané jednání vede k naplnění předemtu tuŕby), který určuje jednání. Ono „určuje“ ve „standardní teorii“ znamená kauzální působení ve smyslu deterministické (eficientní) kauzality. Existenci samotného vnitřního motivu lze také chápat jako produkt deterministické kauzality. Jak vidíme, z teorie přímo plyne kompatibilismus, tedy

Podle Hobbesa touha a chtění plyne z příčin mimo člověka a vztah chtění a dobrovolného jednání je deterministický (kauzálně nutný):

...Uvažuj, ŕe nic nepočínáš od sebe, ale z jednání nějakého jiného bezprostředního činitele vně sebe. A tak tedy když člověk má nějakou touhu či chtění, po čem bezprostředně předtím netoužil, či to nechtěl, pak je příčinou jeho chtění ne chtění (vŕle) samo, ale něco jiného, nad čím nemá vládu. Takŕ není sporu o tom, ŕe chtění (vŕle) je nutnou příčinou dobrovolného jednání, a, na základě toho, co bylo právě řečeno, chtění je také působeno jinými věcmi, nad nimiŕ nemá vládu. Z toho plyne, ŕe všechna dobrovolná jednání mají nutné příčiny, a jsou tudíž nutná (s. 372–373). T. Hobbes, *The Questions concerning Liberty, Necessity, and Chance, in The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*, Sir W. Molesworth (vyd.), John Bohn (Henrietta Street, Covent Garden), London 1841, druhý reprint Scientia Verlag, Aalen, 1966, 5. díl, s. 367. K expozici Hobbesovy teorie v dialogu s Bramhallem srovnej P. Russell, *The Free Will Problem* [Hobbes, Bramhall and Free Will], in *The Oxford Handbook of Philosophy in Early Modern Europe*, D. M. Clarke, C. Wilson (vyd.), Oxford University Press, New York 2011, s. 424–444. Ke kritice pak T. Pink, Suarez, Hobbes and the Scholastic Tradition in Action Theory, in *The Will and Human Action From antiquity to the present day*, M. W. F. Stone, T. Pink (vyd.), Routledge, London 2004, s. 127–153.

názor, že existence svobodného jednání je sluchitelná s determinismem. V další „standardní teorii“, podle níž je svoboda záměrného jednání totiž co jeho dobrovolnost, podrobněji vyložíme, ukážeme argumenty pro ni (2. oddíl) a také důvody proč ji nepřijímat (3. oddíl), resp. nahradit jiným výkladem svobodného záměrného jednání, který svobodu nespárňuje v dobrovolnosti, nýbrž v kontingentní determinaci jednání činitelem, které vyžaduje, aby existovala možnost dané jednání nedeterminovat a neuskutečnit.

Podle „standardní teorie“ je záměrné jednání fyzické jednání, tj. tělesná hnutí a pohyby. Hovoříme-li o svobodě, popisuje se tato jen tomuto jednání a nikoliv rozhodování, resp. jeho výsledku, intenci. Rozhodnutí či intence je pasivní mentální stav, který je působen jinými pasivními mentálními stavy, jimiž jsou touha (*desire*) a poznání (*belief*), že dané jednání vede k naplnění touhy, k uskutečnění předmětu touhy. Není zde žádná činnost vůle, proto není správné hovořit o svobodě vůle.¹¹² Řeč zde je o předmětu, pasivitě a působení daných mentálních stavů, resp. to, že působí jiné stavy či jednání. To musíme blíže osvětlit.

112 Davidson píše: Je-li tento výklad správný, pak jednat se záměrně nevyžaduje, aby existoval nějaký tajuplný akt vůle či speciální postoj či epizoda chtění. Výklad vyžaduje jen touhy (či jiné propozice), poznání a samotné jednání. Mezi nimi existuje vztah, kauzální či jiný, ale to není problematická entita, kterou bychom museli přidat k výšavě světa [k tomu, co existuje – pozn. PD]. D. Davidson, *Intending, Essays on Actions and Events*, 2. vyd., Clarendon Press, Oxford 2001, s. 87–88. Článek původně vyšel r. 1978.

Je-li řeč o předmětu, zacílení, pak intence i dvojice touha/poznání jsou mentální stavy náležející do druhu mentálních stavů, které představují mentální postoje, jímž ve zkratce říkáme propozice. Touha se vztahuje na nějaký věcný stav, který zpravidla neexistuje: Mám touhu být v dané místnosti, jist zmrzlina, nebyt vidět, atd. Poznání má za předmět výrok, intence pak nějaké jednání, které se může uskutečnit. Uvedené mentální stavy jsou pasivní proto, že nad nimi nemám kontrolu. Přicházejí mimovolně. Jsou v posledku působeny výsledky mé poznávací činnosti (rozumové i smyslové), která zprostředkovává vnější podněty z mého okolí. To platí o touze i o (rozumovém) poznání skrze jaké jednání touhu naplnit. Touha a poznání pak působí intenci. Všechny tři jsou motivy, tj. působí mé jednání. Původně Davidson hovořil o tom, že pouze dvojice touha/poznání působí jednání. Později svou teorii revidoval: jednání působí intence, přičemž touha/poznání nepůsobí jednání, ale tuto intenci.¹¹³ Mluvíme-li o působení, pak, jak již bylo v úvodním

113 Srov. D. Davidson, *Actions, Reasons, and Causes* z r. 1963 a *Intending* z r. 1978 pro postupné hledání svěbytné role pro intenci. Původně nebyla intence pro Davidsona svěbytným mentálním stavem. Obě studie lze nalézt v antologii D. Davidson, *Essays on Actions and Events*, 2. vyd., Clarendon Press, Oxford 2001. Nejvýšlovnější se k uvedenému modelu (podle něhož je intence kauzálně činný mentální stav) přihlásil v D. Davidson, *Reply to Vermazen*, in *Essays on Davidson: Actions and Events*, B. Vermazen, M. Hintikka (vyd.), MIT Press, Cambridge, MA 1985, s. 221.

shrnutí řečeno, máme na mysli deterministickou (eficientní) kauzalitu. Motivů dvojice touha/poznání je v jednu chvíli zpravidla více. Vše to jsou důvody, abych jednal (*reasons for acting*), ale jen jedna dvojice motivů kauzálně vyvolá intenci a skrze ni jednání, je důvodem, proč se jedná (*reason for which one acts*). „Důvod jednání“ je to, co vysvětluje, proč jednám právě takto. Podle Davidsona představuje vysvětlení jednání udání důvodu, na jehož základe jednám. To je tedy ze své povahy pouze a jediné vysvětlením kauzálním. Jednání vysvětluje ten z vícera důvodů pro jednání, který lze nazvat primární, totiž ten, který skutečně jednání působí (skrze intenci).

Pokud motivy, tj. ony psychologické stavy působící jednání, čímž myslíme fyzické jednání, jsou ze své povahy pasivní, tak i jednání samo má v jistém smyslu pasivní charakter. Moje tělesné pohyby jsou vyvolány mentálním stavem. Já je působím jen natolik, nakolik jsem subjektem těchto pohybů. Jednání tedy není v pravém slova smyslu aktivní, tj. já nejsem v pravém slova smyslu příčinou. Ostatně v tomto pojetí znamená „já“ buď soubor mých mentálních stavů, nebo mé tělo (či jeho část, mozek a centrální nervovou soustavu). Mějme toto na paměti, až se budeme níže kriticky vyrovnávat se „standardní teorií“: v této teorii jednání není dostatečně aktivní a „já“ se redukuje na množinu mentálních stavů ve vztahu k tomu, jak své jednání a jeho autorství, původ v mém „já“, v běžné zkušenosti chápeme.

Jednání jako takové se v této teorii redukuje na vnější fyzické jednání, tělesné pohyby. Jednání ze své

povahy není začleno. Cíl, tj. co se jím má dosáhnout, je mu přidělen zevnější proposti, které jednání, tj. daný soubor pohybů, kauzálně vysvětlují. Například soubor pohybů, jímž souhrnně říkáme chůze, je začlen k zaujetí místa v dané místnosti, protože je zde mentální stav, proposti, touha, která je začlena na příslušný věcný stav, kterého má být skrze fyzické jednání dosaženo - v tomto případě být v dané místnosti - a tím touha uspokojena či naplněna. Všimněme si, že vysvětlením jednání není daný věcný stav sám, jeho charakteristiky, že je žádoucí buď sám o sobě nebo jako prostředek k dosažení jiného stavu, nýbrž mentální stav touhy (spolu s poznáním, že dané jednání k vede k dosažení tohoto stavu), jenž jednání, tj. tělesné pohyby, vyvolal. Tento motiv, mentální stav, je ale jistě druhotný. Touha po dosažení věcného stavu je zde proto, že cíl, věcný stav, má určité normativní charakteristiky vyvolávající touhu, a nikoliv naopak. Jednání v této teorii lze specifikovat bez odkazu k cíli. Alternativou je chápat jednání jako bytostně začlené. Chůze by tak nebyla sama o sobě jednáním, nýbrž jen chůze vztažená k cíli. Například „jít na oběd“ a „jít na nádraží“ by tak nebyl jen jeden druh jednání (totiž chůze), nýbrž dva různé.

Jednání je podle „standardní teorie“ záměrné, pokud je působeno mým příslušným mentálním stavem, motivem; je dobrovolné, pokud jednám tak, jak chci, tj. ve shodě s mou touhou a poznáním.¹¹⁴ Jinak řečeno,

¹¹⁴ V tomto pojetí záměrné a dobrovolné jednání u člověka rozsahově splývají, pojmy se liší nanejvýš obsahově.

je zde „správný“ kauzální řetězec od motivů k jednání.¹¹⁵ Sebevláda, sebedeterminace, jinak řečeno, svoboda mého jednání, není nic jiného než tato dobrovolnost jednání. Tu ruší nátlak, působení vnější příčiny. Brání se tak kauzálnímu vlivu mých vlastních motivů na mé fyzické jednání. Buďto vnější příčina fyzickému jednání brání, nebo působí fyzické jednání proti vnitřním motivům. Např. jsem-li spoután, nemůžu jít, třebaže chci, nebo jsem vlečen proti mé vůli. Jednání proti motivům může působit i vnitřní příčina, fyziologický či psychofyzický proces, který nekontroluji (např. při nemoci, podání drog či hypnóze), nebo fyzické jednání působící mentální stav, s nímž se nezotožňuji.¹¹⁶

Je jasné, že působí-li ve standardní teorii motivy jednání deterministicky, je vyloučeno, aby činitel za

Tam, kde se rozezná jako motiv intence, která se liší od touhy a přesvědčení, tam lze některá jednání chápat jako nezáměrná, ale dobrovolná, ovšem pouze tehdy, nepůsobí-li touha/přesvědčení intenci nutně, což není případ „standardní teorie“, jak ji zde prezentujeme.

¹¹⁵ O tom, co znamená „správný“, bude ještě řeč níže v souvislosti s námitkou z deviantních kauzálních řetězců.

¹¹⁶ Poslední již rozšiřuje teorii o tzv. touhy druhého řádu. K dobrovolnosti se vyžaduje, aby touha prvního řádu byla „odsouhlasena“ touhou vyššího řádu. Tyto druhé řáduvé touhy reprezentují mé „já“. Podobnou teorii nalezneme u H. Frankfurt, srov. např. H. G. Frankfurt, Freedom of the Will and the Concept of a Person, *The Journal of Philosophy*, 68, 1, 1971, s. 5–20. Tato teorie má výhodu v tom, že odlišuje lidské dobrovolné jednání od zvířecího (u zvířat existenci tužeb druhého řádu nepřepokládáme).

splnění stejných kauzálních podmínek (s totožnou množinou motivů) jednal odlišně, než ve skutečnosti jedná. Neexistují alternativní možnosti jednání, resp. existují, jen uvažujeme-li odlišné motivy. Neplatí absolutně, že činitel, jedná-li, mohl jednat také odlišně, ale jen relativně k odlišnému chtění: činitel, jedná-li, mohl jednat také odlišně, *kdyby chtěl* (tj. kdyby měl jinou motivaci, odlišnou dvojici touha/poznání, která by působila intenci jednat odlišně).¹¹⁷

2. Argumenty pro standardní teorii

2.1. Interní důvody

Uvedme nejprve vnitřní důvody, proč tuto teorii přijmout. Mnohé z nich vysvětlují již zmíněné značné rozšíření této teorie. Prvním je jistě slučitelnost s determinismem, kompatibilismem v otázce svobody jednání. Již bylo řečeno, že ten přímo z teorie vyplývá, protože podle ní je jednání působeno deterministickou kauzální motivů, přesto může být dobrovolné (je-li

¹¹⁷ Z Humovy definice svobody plynou hypotetické alternativní možnosti, tj. existuje možnost, za předpokladu, že je tu opačný motiv.

Svobodu můžeme tedy mluvit pouze moc jednat či nejednat podle utčení vůle – tj. rozhodneme-li se zůstat v klidu, můžeme, a rozhodneme-li se pro pohyb, můžeme rovněž. Tato hypotetická svoboda náleží nyní podle všeobecného souhlasu všem, kdo nejsou ve vězení či v řetězcích. D. Hume, *Zkoumání o lidském rozumu*, op. cit., sekce 8 O Svobodě a nutnosti, část I, par. 23, překlad J. Moural.